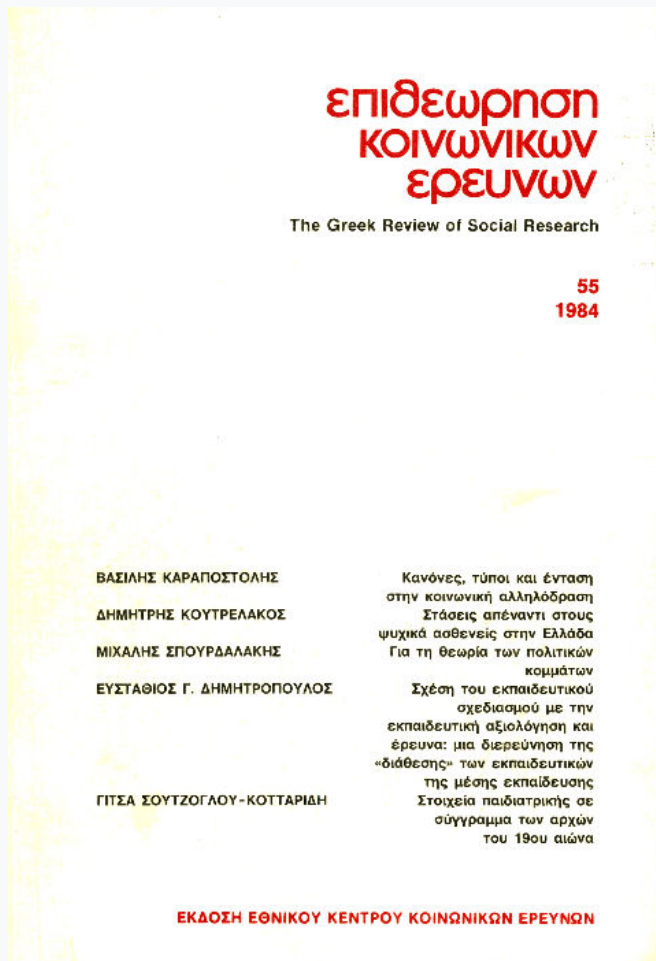

The Greek Review of Social Research

Vol 55 (1984)

55

Κανόνες, τύποι και ένταση στην κοινωνική αλληλόδραση

Βασίλης Καραποστόλης

doi: [10.12681/grsr.797](https://doi.org/10.12681/grsr.797)

Copyright © 1984, Βασίλης Καραποστόλης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καραποστόλης Β. (1984). Κανόνες, τύποι και ένταση στην κοινωνική αλληλόδραση. *The Greek Review of Social Research*, 55, 3–20. <https://doi.org/10.12681/grsr.797>

Κανόνες, τύποι και ένταση στην κοινωνική αλληλόδραση

Βασίλης Καραποστόλης

1. Οι όροι της αλληλόδρασης

Οι θεωρίες που θέτουν στο επίκεντρό τους την κοινωνική αλληλόδραση έχουν συχνά την τάση να αμβλύνουν τις εγγενείς σε αυτήν αντιθέσεις κάνοντάς την, έτσι, να μοιάζει με ένα απλό «παιγνίδι» ανταλλαγής νοημάτων ανάμεσα σε άτομα και ομάδες. Από την άποψη αυτή, η κατηγορία που πολλές φορές τους απευθύνεται, ότι καθηλώνονται σε περιγραφές της προσαρμοστικότητας των υποκειμένων τόσο στις μεταξύ τους σχέσεις, όσο και στις σχέσεις τους με την όλη τάξη της κοινωνίας —προϋποθέτοντας μια παντοδύναμη αρχή κοινωνικής εξισορρόπησης— δεν είναι αστήρικτη. Οι κατήγοροι αυτοί, που ασχολούνται με συνολικά φαινόμενα, π.χ. τον κοινωνικό έλεγχο, την κατανομή της ισχύος, τους θεσμούς, την ιδεολογία κτλ., νομίζουν, έτσι, ότι έχουν πλέον το δικαίωμα να εξετάζουν τις αντιθέσεις και τις μεταβολές στην κοινωνία αναπαυμένοι μέσα στη συνολοποιητική, αφηρημένη λογική τους. Έχουν όμως βιαστεί πολύ να χαρακτηρίσουν οποιαδήποτε πραγμάτευση της αλληλόδρασης σαν ένα χαριεντισμό της κοινωνιολογικής σκέψης με θέματα «γραφικά» γύρω από την καθημερινή ζωή.

Στο κείμενο αυτό θα προσπαθήσω να δείξω πώς η αλληλόδραση ενέχει αντιθέσεις και επομένως συνιστά φαινόμενο δυναμικό με ανάλογες επιπτώσεις στην ενσωμάτωση των ατόμων στην κοινωνία. Η κριτική σκέψη οφείλει να διασώσει την αλληλόδραση από τους «εναρμονιστικούς», σε ένα βαθμό, εναγκαλισμούς της συμβολικής αλληλόδρασης και της εθνομεθοδολογίας, αλλά και από την περι-

φρόνηση των διαφόρων γενικών θεωριών για τις οποίες συνήθως οι συγκρούσεις μέσα στην κοινωνική ζωή δεν αφορούν σε άτομα και ανθρώπινες ομάδες, παρά σε σκίες —σκιες που, παρ' όλα αυτά, εκπλήσσουν με τα υλικά αποτελέσματα της κίνησής τους. Η συζήτηση που θα ακολουθήσει θα περιστραφεί ειδικότερα γύρω από τους κανόνες και τους τύπους στους οποίους βασίζεται η αλληλόδραση, θέτοντας το ερώτημα για το πόσο δεσμευτικοί είναι και για το τί αποκαλύπτει, από τη σκοπιά της κοινωνικής δυναμικής, η σε συγκεκριμένες συνθήκες εφαρμογή ή εγκατάλειψή τους. Σημείο εκκίνησης θα είναι η σύντομη επανεξέταση της θέσης των δύο αυτών εννοιών μέσα στις θεωρίες που κατ' εξοχήν ασχολούνται με την αλληλόδραση, δηλαδή τη συμβολική αλληλόδραση,¹ τη φαινομενολογική τάση² και την εθνομεθοδολογία.³

Κοινό γνώρισμα των θεωριών αυτών είναι η παραδοχή ότι η αλληλόδραση εδράζεται σε ένα έδαφος βεβαιωτήτων που αφορούν στους μετέχοντες σε αυτήν πάνω στο οποίο και στηρίζονται οι μετέχοντες. Ένα *minimum* αμοιβαίων βεβαιωτήτων σχετικά με τις προθέσεις του άλλου απαιτείται, λοιπόν, για να τεθεί σε κίνηση η αλληλόδραση, και αυτή την απαραίτητη ελάχιστη προϋπόθεση την εξασφαλίζουν οι κανόνες και οι τύποι.

Θα δούμε πρώτα ποια είναι η συμβολή των τύπων. Σύμφωνα με τις πιο πάνω θεωρίες, η κύρια λειτουργία της αλληλόδρασης είναι ο συγκερασμός των ορισμών που καθένα από τα μετέχοντα μέρη δίνει για την κατάσταση και για τον εαυτό του μέσα σε αυτή.⁴ Καθώς το ένα μέρος αντικρύζει το άλλο, είτε πρόκειται για αναγνώριση της φυσικής του παρουσίας (περίπτωση της πρόσωπο-με-πρόσωπο συνάντησης), είτε μιας πιο έμμεσης και πιο ανώνυμης παρουσίας, οι ορισμοί του διαμορφώνονται μέσα στην ίδια τη διαδικασία

1. Βλ. B. Blumer, *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, Englewood-Cliffs, Prentice Hall, 1969. Για μια αναδρομή στις καταβολές της θεωρίας της συμβολικής αλληλόδρασης, βλ. P. Rock, *The Making of Symbolic Interactionism*, London, Macmillan, 1979.

2. Τάση που στην κοινωνιολογία εγκαινιάζεται με τον A. Schutz. Βλ. *The Phenomenology of the Social World*, Evanston, Northwestern University Press, 1967, *Collected Papers*, The Hague, Nijhoff, I (1962), II (1964), III (1968).

3. Βλ. H. Garfinkel, *Studies in Ethnomethodology*, Englewood-Cliffs, Prentice Hall, 1967, και A. Cicourel, *Method and Measurement in Sociology*, New York, Free Press, 1964.

4. N. Denzin, «Symbolic Interactionism and Ethnomethodology», στο J. Douglas (ed.), *Understanding Everyday Life*, London, Routledge and Kegan Paul, 1974, σ. 262.

όπου βολιδοσκοπούνται οι ορισμοί του άλλου. Στο βαθμό που η διερεύνηση αυτή βρῖσκει σημεία στήριξης, ενδείξεις δηλαδή για την προϋπάρχουσα δράση του άλλου, μπορεί και εγκολπώνεται μια εικόνα της όλης ταυτότητάς του και των συνεπειών που έχει η προσπάθειά του να καθιερώσει την ταυτότητα αυτή μέσα στην αλληλόδραση. Εικάζει κανείς, τότε, σε τί αποβλέπει ο άλλος και ανάλογα καθορίζει τη δική του δράση έτσι, ώστε τελικά να έλθει σε μια συμφωνία μαζί του. Αυτή η «συμφωνία εργασίας» προϋποθέτει, βέβαια, πως οι μετέχοντες έχουν δεχτεί πως η αλληλόδραση πρέπει να επιτευχθεί και απομένει να βρεθεί ο τρόπος, δηλαδή οι εκατέρωθεν παραχωρήσεις στους ορισμούς τους, για την επίτευξή της.

Ανεξάρτητα, έτσι, από τις ιδιαίτερες κάθε φορά σκοπιμότητες με τις οποίες συνδέεται η αλληλόδραση, όρος απαραίτητος για να συντελεστεί είναι να έχει προκύψει μια ορισμένη σύμπτωση πάνω στους οριζόμενους εαυτούς των μετεχόντων· το consensus πάνω στους εαυτούς, αν δεν είναι ο στόχος της αλληλόδρασης, θεωρείται πάντως πως αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για να έλθουν σε διάλογο οι οποιοσδήποτε δράσεις των μετεχόντων. Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα διάβημα της φαντασίας που όμως ζητά εγγυήσεις για να προχωρήσει. Πρέπει να φανταστούμε τον άλλο, ακόμη και όταν παρουσιάζεται ολοζώντανος μπροστά μας, να τον δούμε στην προς το μέρος μας κίνησή του, ώστε να σταθμίσουμε έπειτα τις επιπτώσεις και να δώσουμε τη δική μας απάντηση. Εδώ η φαντασία δεν έχει την άδεια να είναι ασύδοτη, αφού πρέπει να επιστρέψει κομίζοντας γνώσεις και μάλιστα πρακτικο-επιχειρησιακής σημασίας. Γι' αυτό και δεν τολμά να διαλέξει το πρώτο τυχόν γνώρισμα του άλλου για να συνθέσει από αυτό τις εικόνες της. Αντίθετα, έχει καθήκον να συλλάβει τα κύρια χαρακτηριστικά που θα της δώσουν το κλειδί για την πρόγνωση της συμπεριφοράς του. Χρειάζεται την αναγωγή των επιμέρους σε ένα όλο, των ιδιαιτεροτήτων σε τύπους.

Οι τύποι παρέχουν την οικογένεια εκείνη των στοιχείων απ' όπου το υποκείμενο θα θεωρήσει ότι κατάγονται τα στοιχεία που ανακαλύπτει στον άλλο στη διάρκεια της συνάντησής τους.⁵ Το ίδιο συμβαίνει και στον άλλο· και αυτός, επίσης, για λόγους πρακτικής σκοπιμότητας ζητά εσπευσμένα να εξαλείψει τα ερωτηματικά που

5. A. Schutz, «Some Structures of the Life-World», στο Th. Luckmann (ed.), *Phenomenology and Sociology*, London, Penguin, 1978, σ. 266-67. Του ίδιου, *Collected Papers*, I, ό.π., σ. 7-8, 208.

του γεννά η εμπειρία του από το συγκεκριμένο άτομο που βρίσκεται αντίκρου του, για να φθάσει σε κατηγορίες πιο επεξηγηματικές και αποτελεσματικές για την καθοδήγηση της δράσης του. Σωστότερο θα ήταν να πούμε πως το τυπικό δεν ενδιαφέρει τόσο ως προς το αν πράγματι εξηγεί την ταυτότητα και τη δράση των μετεχόντων, όσο για το πόσο είναι ικανό να διευκολύνει την αλληλόδραση στη βάση της πεποίθησης των μετεχόντων ότι σε αυτό όλα έχουν εξηγηθεί. Η πεποίθηση αυτή καμιά σχέση δεν έχει με προκατάληψη. Αντίθετα, κατακτιέται σταδιακά μέσα από τη δοκιμαστική εμπιστοσύνη που ο ένας δείχνει στην επαναληπτικότητα των ενεργειών του άλλου. Αμειβόμενη με επιβεβαιώσεις η δειλή αυτή εμπιστοσύνη αναπτύσσεται σιγά-σιγά σε εμπιστοσύνη που, παύοντας να αφορά στις τυπικές πλευρές του εκάστοτε ατομικού άλλου, περιβάλλει πια τον τύπο εν γένει, ως αδιάβλητη γνωστική κατηγορία.

Θα ήταν σφάλμα, επομένως, να εξομοιώσουμε τον βεμπεριανό «ιδεώδη τύπο», το είδος αυτό μέσου όρου που υψώνεται πάνω από το πλήθος των στοιχείων ενός κοινωνικού φαινομένου για να το αναπαράσχει στη θεωρητική σκέψη, με τους τύπους όπως σηματοδοτούνται και χρησιμοποιούνται από τα άτομα μέσα στις διαδικασίες των συναντήσεών τους. Οι τύποι στη δεύτερη αυτή περίπτωση αποτελούν, στην ουσία, τμήμα της ανθρώπινης δράσης, ενώ στην πρώτη, τμήμα της θεωρητικής ερμηνείας της δράσης —και εδώ δεν υπεισέρχομαι στο θέμα του πόσο έγκυρη είναι μια τέτοια ερμηνεία.

Χάρη στους τύπους, οι ορισμοί κάθε μέρους μπορούν να προσέλθουν σε διαπραγμάτευση αποφεύγοντας τον επίπονο συνυπολογισμό της ιδιαιτερότητας που φέρουν οι εαυτοί όλης της «βιογραφίας» των ατόμων που ανεξιχνίαστη κρύβεται πίσω τους. Το κοινωνικό status, το επάγγελμα, η εθνικότητα, το φύλο κτλ. δεν είναι μέσα στην προοπτική αυτή συνολικές κατηγορίες όπου απλώς ανήκουν τα άτομα· είναι οι καθολικές μήτρες απ' όπου αναμένεται να εξαχθεί η συμπεριφορά τους. Το πρόσωπο, για παράδειγμα, που θα μου παράσχει τις νομικές του συμβουλές καθισμένο πίσω από το κατάφωτο με έγγραφα γραφείο, είναι ο «δικηγόρος», όπως τον εννοώ όχι μόνον εγώ, αλλά και ο ίδιος. Συμφωνούμε σιωπηρά πάνω στο ότι αυτά που θα μου πει είναι κατ' αρχήν αυτά που «θέσει» λέγει κανείς όταν ασκεί αυτό το επάγγελμα και όταν έχει να κάνει με κάποιον που του ζητά τις υπηρεσίες του. Ταυτόχρονα, από την πλευρά του, με έχει τοποθετήσει στην κατηγορία του «πελάτη» βλέποντας τον εαυτό του με τα δικά μου μάτια, που για την ακρί-

βεια δεν τον βλέπουν παρά τον σκιαγραφούν μονάχα πίσω από την άμεση ατομική του παρουσία ως γενικότητα, ως τύπο.

Η αλληλόδραση, συμπεραίνουμε, ξεκινά χάρη στην προκαταρκτική υπόθεση της αμοιβαίας τυπικότητας. Το αν διαψευστεί αυτή η υπόθεση, με την προτροπή της οποίας τα άτομα συναντώνται έχοντας πάψει να είναι άτομα, είναι ένα άλλο θέμα, που θα το συζητήσω αργότερα. Οι τύποι συγκροτούν το αναγκαίο απόθεμα γνώσης από το οποίο παρέχονται πληροφορίες με τη μορφή γενικών κατηγορημάτων που επισυνάπτονται στους άλλους, όταν πρόκειται να τους συναντήσω είτε για να διεκπεραιώσω κάποιο πρακτικό ζήτημα (π.χ. μια επαγγελματική συνεργασία, μια οικονομική δισσοληψία) είτε γιατί αυτό επιβάλλει η τρέχουσα κοινωνικότητα, η συναναστροφή. Με δύο λόγια η τυποποίηση προσφέρει έναν οδηγό ώστε η *αναγνώριση* της ετερότητας να κάνει το πρώτο βήμα προς τη *σχέση* μαζί της.

Ο δεύτερος όρος της αλληλόδρασης είναι οι κανόνες. Για τη θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης, σύμφωνα με την οποία η αλληλόδραση βασίζεται στην *επικοινωνία* και η επικοινωνία συντελείται πρώτιστα με τα μέσα της γλώσσας, οι θεμελιώδεις κανόνες είναι αυτοί που διέπουν τη γλώσσα, είναι τα σύμβολά της. Κανόνας είναι αυτό που συνδέει κατά πάγιο τρόπο, μέσω εσωτερικευμένης εκμάθησης ή μέσω θεσμοποίησης, τους μετέχοντες στην αλληλόδραση με την αλληλόδραση ως κατάσταση.⁶ Η γλώσσα αποτελείται από κανόνες, εφόσον είναι ικανή για πάγια ρύθμιση της επικοινωνίας, και είναι ικανή γι' αυτό, επειδή απαρτίζεται από σύμβολα.

Πράγματι, τα σύμβολα ανακαλούν για τα μέλη μιας δεδομένης ανθρώπινης κοινότητας κοινά λίγο ως πολύ συμβολιζόμενα⁷ η σχέση ανάμεσα στο σύμβολο και τη συμβολιζόμενη έννοια ή αξία είναι αιτιολογημένη κατά τον ίδιο για όλους τρόπο. Όπως και οι τύποι, τα γλωσσικά σύμβολα λειτουργούν σε ένα επίπεδο που είναι φανταστικό και μαζί επιχειρησιακό. Παρακινούν σε ένα είδος «ηλεσκοπικού ενεργήματος»⁷ χάρη στο οποίο ανατέλλει το επακόλουθο μιας σχέσης μας με το συμβολιζόμενο. Η εκφορά, π.χ., της λέξης: «κάθισμα» μας κάνει να φανταστούμε αμέσως την κατάσταση που

6. Βλ. σχετικά Th. Wilson, «Normative and Interpretive Paradigms in Sociology», στο J. Douglas, ό.π., σ. 60. Για μια γενικότερη θεώρηση P. Winch, *The Idea of a Social Science and Its Relation to Philosophy*, New York, Humanity Press, 1958.

7. A. Rose (ed.), *Human Behaviour and Social Processes*, Boston, Houghton Mifflin, 1962, σ. 5.

προσιδιάζει στο αντικείμενο: το να καθόμαστε, να είμαστε άνετα στάσιμοι. Η λέξη είναι σύμβολο, επειδή παραπέμπει στη μέλλουσα κατάσταση με τρόπο ταυτόσημο για τον καθένα. Είναι εξάλλου κανόνas, επειδή ρυθμίζει τη δράση καθενός, εφόσον για τη δράση αυτή θα είναι ορατές οι συνέπειές της αν θέσει ως αντικείμενό της το «κάθισμα»: αν κινείται κάποιος με σκοπό να το χρησιμοποιήσει, γνωρίζει από πριν τις ιδιότητές του ως χρηστικού αντικειμένου. Με μία έννοια, το σύμβολο έχει υποκαταστήσει τη μέθοδο της «δοκιμής και του λάθους»: προσφέρει ένα μέσο αποφυγής του πειραματισμού και όλων των γνωστικών αμφιταλαντεύσεων που συνεπάγεται.

Στο φως των βασικών αυτών παρατηρήσεων το γλωσσικό σύμβολο αποδεικνύεται πως μετέχει τόσο του τύπου όσο και του κανόνα. Αν η κύρια διαφορά ανάμεσά τους είναι ότι ο πρώτος ρυθμίζει κυρίως τη γνώση, ενώ ο δεύτερος τη δράση, τότε το γλωσσικό σύμβολο είναι υπεράνω της διαφοράς αυτής, αφού ρυθμίζει τη δράση μέσω της γνώσης. Φαίνεται, πράγματι, ότι η αρχή: «κάνουμε πράγματα με τις λέξεις»⁸ αποτελεί από τις πιο ουσιώδεις παραδοχές της θεωρίας για τη συμβολική αλληλόδραση. Ανταλλαγή ορισμών είναι δυνατή σε αυτήν μόνο υπό τον όρο ότι υπάρχει μεσολάβηση, ένα είδος νοηματικής γέφυρας που αναλαμβάνει να την προμηθεύσει η γλώσσα. Οι υπόλοιποι κανόνες που διέπουν την αλληλόδραση: οι εντελώς κωδικοποιημένοι κανόνες των συναλλαγών που υπόκεινται σε νομικές διατάξεις (π.χ. στο αστικό δίκαιο), οι κανόνες ευγένειας, εμφάνισης, και άλλοι πιο χαλαροί, όπως αυτοί που ενώνουν συνωμοτικά τα μέλη μιας ομάδας, όταν αντιμετωπίζουν από κοινού μιαν άλλη ομάδα⁹ (π.χ. ένα ζευγάρι παντρεμένων τους φιλοξενούμενούς του), εξαρτώνται, έτσι, από τους συμβολικούς κανόνες της γλώσσας: η γλωσσική επικοινωνία νοείται ως βάθρο της αλληλόδρασης.

Τον κρίσιμο όμως ψυχολογικό ρόλο που διαδραματίζουν οι κανόνες στη διαμόρφωση του «παραδεδημένου κόσμου» των ατόμων τον επεσήμανε κυρίως η εθνομεθοδολογία. Οι έρευνες του Garfinkel¹⁰ πάνω στις αντιδράσεις ατόμων που βρίσκονταν ξαφνικά μέσα σε συνθήκες ανατροπής των δεδομένων της καθημερινής

8. J. Austin, *How to Do Things with Words*, New York, Oxford University Press, 1965.

9. N. Denzin, ό.π., σ. 265. Επίσης E. Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Penguin, 1980, σ. 174-202.

10. H. Garfinkel, ό.π.

τους ζωής, αν έχουν ένα ενδιαφέρον είναι γιατί δείχνουν την ανάγκη που τα άτομα φάνηκε πως είχαν για την ύπαρξη κανόνων, και όχι γιατί μας διαφωτίζουν σχετικά με το πόσο καθοριστικοί για τη δράση είναι οι κανόνες έξω από τις ερμηνείες τους. Αλλά, αν οι ερμηνείες αυτές καθιστούν δυνατή τη δράση και αν η δράση υπάγεται σε κανόνες που ως ένα βαθμό καθιερώνει η ίδια, είναι σαφές πως το να κατανοήσουμε την ανάγκη των ατόμων να στεγάζονται σε κανόνες είναι απαραίτητο για την εξήγηση της δράσης τους. Τα άτομα που μελέτησε ο Garfinkel, όταν στερήθηκαν τους κανόνες που μέχρι τη στιγμή εκείνη εξασφάλιζαν τη «ρουτίνα» των συνηθεισών τους με τους άλλους, δοκίμασαν ένα σφοδρό αίσθημα αποπροσανατολισμού που πήρε τη μορφή της αγωνίας, της οργής, της επιθετικής παρόρμησης. Δεν άντεξαν ούτε στιγμή να παραμείνουν σε απροσδιόριστο χώρο και έσπευσαν απεγνωσμένα να επαναφέρουν τους καταργημένους κανόνες.

Παρόμοια ήσαν τα συμπεράσματα της ανάλυσης του Schutz¹¹ για την εμπειρία που αποκομίζει ο «ξένος» που εισέρχεται σε έναν άγνωστό του κοινωνικό χώρο. Εδώ τους κανόνες κατηγοριοποίησης τους αναζητούν ταυτόχρονα ο «ξένος» και τα μέλη της κοινότητας στα οποία παρουσιάζεται ως τέτοιος. Το ζήτημα και στις δύο περιπτώσεις είναι το πόσο ανεκτή είναι η αμφιβολία που συμβαδίζει με την κατάλυση των κανόνων και η απάντηση σε αυτό των Garfinkel και Schutz είναι σαφής: τα άτομα αρνούνται να εκτεθούν στο ανοίκειο, το ανοίκειο γεννά τον τρόπο του α-θεματοποίητου που κανένα ενδιαφέρον για το νέο δεν φαίνεται ικανό να αντισταθμίσει. Είναι όμως στα αλήθεια τόσο κατευναστικοί αυτοί οι όροι του οικείου στους οποίους υποτάσσεται η αλληλόδραση; ή μήπως οι κανονιστικές ιδιότητες τους συνιστούν καθεαυτές πρόβλημα με το οποίο στην ομαλή διεξαγωγή της αλληλόδρασης εισδύει μια άλλη ένταση, όχι τώρα εξαιτίας του ανοίκειου, αλλά εξαιτίας του τιμήματος που καταβάλλεται για την αποσόβησή του; Και ακόμη, αυτή η ένταση τί είδους είναι;

Μολονότι η εθνομεθοδολογία έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην καταστασιακότητα (situatedness) που χαρακτηρίζει την εφαρμογή των κανόνων στην καθημερινή πρακτική ζωή καθώς και στη γλώσσα,¹² δεν κατόρθωσε να συλλάβει ικανοποιητικά τον διφυή

11. A. Schutz, «The Stranger», *American Journal of Sociology*, 49, 1944, σ. 499-507.

12. Bl. H. Garfinkel and H. Sacks, «On the Formal Structures of Practical Actions»,

χαρακτήρα της. Πρόβαλε μια μονομερή μάλλον και περιγραφική άποψη για την έννοια της κατάστασης όπου δεσπόζει το στοιχείο της συγκυρίας συμβάντων συνδυασμένο με το εκάστοτε υλικό «πλαίσιο». Η κατάσταση θεωρήθηκε ως ένα σύνολο περιστασιακών δεδομένων που υπαγορεύει αντίστοιχες πρακτικές επιδιώξεις. Από τις περιστάσεις αυτές προκύπτει η συγκεκριμένη αντιμετώπιση των κανόνων, και ο κοινωνιολόγος σε αυτές θα πρέπει να προσφεύγει για να εντοπίσει το νόημα της εφαρμογής των κανόνων από τα άτομα και γενικότερα το νόημα της δράσης τους. Αλλά η μέθοδος αυτή δεν είναι συνεπής απέναντι στην έννοια της κατάστασης όταν τονίζει μόνο το στοιχείο της «εξωτερικής» συγκυρίας υποτιμώντας το δεύτερο εξίσου σημαντικό συστατικό της: την ενεργητική στάση του υποκειμένου απέναντι στη συγκυρία.¹³

Είναι σκόπιμο όμως να πλησιάσουμε πιο κοντά στο θέμα μας. Για την εθνομεθοδολογία η τήρηση των κανόνων είναι κατά βάση μια ad hoc τήρηση. Στις διάφορες έρευνές τους σε ιδρύματα κυρίως και οργανισμούς, οι εθνομεθοδολόγοι διαπίστωσαν πως τα άτομα αντιμετώπιζαν τους ισχύοντες κανόνες, π.χ. οδηγίες εργασίας, οργάνωσης, συντονισμού, σχέσεων με το εξωτερικό περιβάλλον κτλ. με έναν τρόπο που τον καθόριζαν οι ανάγκες της στιγμής, αλλά που εξακολουθούσε να είναι «ρουτίνα», μια σταθερή εναλλαγή ενεργειών. Οι υπάλληλοι ενός οργανισμού, το προσωπικό ενός νοσοκομείου, οι δικαστές στη διάρκεια της δίκης και έπειτα στη σύσκεψη για τη λήψη της απόφασης, αντιλαμβάνονταν πως οι γραπτοί ισχύοντες κανόνες λειτουργίας ήσαν μονίμως ανεπαρκείς για τη διευθέτηση των ζητημάτων που προέκυπταν στη ροή της εργασίας τους. Προέβαιναν έτσι σε συμπληρώσεις, τροποποιήσεις ή και παραγραφές των επίσημων κανόνων φροντίζοντας ωστόσο η αυθαιρέσια τους αυτή να στοιχειοθετεί με τη σειρά της μια εναλλακτική άγραφη κανονικότητα. Ακόμη, αστυνομικοί άφηναν τις καταδικαστικές τους δραστηριότητες να οδηγούνται από αυτό που νόμιζαν ότι θα ήταν πιο αποτελεσματικό για την αντιμετώπιση των εγκλημάτων και όχι από το γράμμα του ποινικού νόμου,¹⁴ το επιφορτισμένο με την

στο J. Mc Kinney and E. Tiryakian (eds), *Theoretical Sociology*, New York, Appleton, 1970, σ. 337-64.

13. Στάση που αντιστοιχεί με την «υπέρβαση», όπως νοείται κυρίως στο έργο του Sartre.

14. Βλ. J. Skolnick, *Justice without Trial: Law Enforcement in a Democratic Society*, New York, Wiley, 1966. Επίσης, D.J. Black, "Production of Crime Rates", *American Sociological Review*, 35, 1970, σ. 737-8.

κωδικοποίηση στοιχείων προσωπικό ενός ιδρύματος κατέτασσε κατά την κρίση του τις περιπτώσεις παραβαίνοντας τις υποδείξεις των σχετικών κανόνων,¹⁵ οι υπεύθυνοι παραλήπτες αιτήσεων αρωγής ενός οργανισμού προνοίας παραμέριζαν τα επίσημα κριτήρια αξιολόγησής τους κατά τις συνεντεύξεις όπου η προσωπικότητα των υποψηφίων έδινε λαβή σε αντίστοιχες εύνοιες ή το αντίθετο.¹⁶

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε όλες αυτές τις περιπτώσεις εκείνο που απασχολούσε τα άτομα τα υποχρεωμένα να εκτελέσουν το έργο τους σύμφωνα με ό,τι προέβλεπαν οι κανόνες, ήταν να κατορθώσουν να βρεθούν όσο το δυνατό πιο κοντά σε αυτό που «πραγματικά» συνέβαινε. Αρχικά δεν υπήρχε καμιά πρόθεση καταστράτηγησης των κανόνων. Η ολοένα όμως εμπλουτιζόμενη πείρα τους έδειχνε πως ανάμεσα στον κανόνα και το «πραγματικό» ανοιγόταν απόσταση και πως κάποτε ο ίδιος ο κανόνας, στη διατύπωσή του, δεχόταν πως είναι αδύνατο να συλλάβει εκ των προτέρων το πραγματικό και να το καταχωρήσει στις κατηγορίες που αυτός είχε θεσπίσει. Η περιγραφή, για παράδειγμα, του «εγκλήματος» μέσα στον ποινικό νόμο συνδεόταν με διατυπώσεις που αφορούσαν στη διανοητικο-ψυχική «κατάσταση» του δράστη, στο μέτρο συνειδητότητάς του κτλ. Το κολάσιμο της πράξης προσδιοριζόταν, επομένως, και από τέτοιους παράγοντες των οποίων το περιεχόμενο και το ειδικό βάρος καμιά διάταξη νόμου δεν θα μπορούσε βέβαια να προδικάσει. Αυτό που επιβαλλόταν για τον ακριβή χαρακτηρισμό της πράξης ήταν μάλλον ένα είδος διάγνωσης πολύ κοντά στον τόπο και το χρόνο της πράξης· αυτή την ανάγκη επικαλούνταν οι αστυνομικοί μιλώντας για νόμιμο «ρεαλισμό» κατά την άσκηση του έργου τους.

Είναι απαραίτητο, από την άλλη πλευρά, να θυμόμαστε πως τα ίδια αυτά άτομα που επιχειρούν τις ad hoc ερμηνείες των κανόνων στο όνομα της αποτελεσματικότητας, της μέγιστης δηλαδή προσέγγισης στο πραγματικό, τείνουν με τη σειρά τους να εγκαταστήσουν μέσα στο ευμετάβλητο των εκτιμήσεών τους τη δική τους τάξη, τη «ρουτίνα» που τυχαίνει να τους εξυπηρετεί. Έτσι, οι υπάλληλοι ενός ιδρύματος για την αντιμετώπιση περιπτώσεων νεαρών ατόμων που παρέκκλιναν από τους νόμους και τα κρατούντα ήθη, διαπιστώθηκε πως χαρακτηρίζαν ως «απροσάρμοστα» πολύ περισσότε-

15. H. Garfinkel, ό.π., σ. 18-24.

16. D. Zimmerman, «The Practicalities of Rule-Use», στο J. Douglas ό.π., σ. 221-38.

ρα άτομα απ' όσα θα χαρακτηρίζαν αν εφαρμόζαν τα επίσημα κριτήρια.¹⁷ Το ίδρυμα «παρήγαγε» έτσι απροσάρμοστους και με αυτό παρήγαγε τη δική του λειτουργικότητα. Αυτό πάντως δεν έχει για το θέμα μας τόση σημασία όση το γεγονός ότι η απομάκρυνση των υπαλλήλων από τους κανόνες, ενώ αρχικά δήλωνε μια ευελιξία δραστηριότητας υπαγορευμένη από την ποικιλία των περιπτώσεων που έπρεπε να αντιμετωπιστούν, στο τέλος αποκατέστησε μια νέα μηχανική δραστηριότητα που φυσικά πολύ δύσκολα θα ταίριαζε σε μια *ad hoc* πρακτική, εφόσον λάβουμε τον όρο στην αυστηρή του έννοια. Ωστόσο, ούτε και εντελώς αποκομμένη από την *ad hoc* πρακτική μπορεί να θεωρηθεί η δραστηριότητά τους, αφού *παρέκαμπε στην πράξη* τους ρητούς, γενικευτικούς κανόνες.

Μέχρι στιγμής, είδαμε τα άτομα να παρεκκλίνουν από τους κανόνες κατά την εκτέλεση του έργου τους που οι κανόνες αυτοί υποτίθεται ότι προκαθόριζαν. Εξάλλου, μόλις πριν υπογραμμίστηκε πως τα άτομα απομακρύνονται στην πράξη και μόνο εκεί από τους κανόνες. Αυτό τί σημαίνει; Σημαίνει πως, ενώ ολοφάνερα για τους τρίτους πρόκειται για παρέκκλιση, για τους αυτουργούς της είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτή, ή πιο σωστά παραδεκτή, ως τέτοια. Είναι ενδεχόμενο ένα άτομο ή μια ομάδα να παραβιάζει κατά σύστημα τον κανόνα που συμβατικά καλύπτει τη δραστηριότητά του, θα αποφύγει όμως να ομολογήσει στον εαυτό του και στους άλλους πως τον παρεβίασε και τον αντικατέστησε με μια δική του πιο «οικονομική» επινόηση. Και αυτό είναι το κρίσιμο σημείο στη διερεύνηση της αλληλόδρασης. Στις εθνομεθοδολογικές έρευνες οι αποστάτες των κανόνων, στην ερώτηση γιατί διαπράττουν την αποστασία τους απάντησαν πως αυτό που κάνουν ουσιαστικά διερμηνεύει την πρόθεση του συντάκτη του κανόνα. Η επίκληση όμως του «έτσι συνήθως γίνεται», της μεθόδου «και τα λοιπά» (*et cetera*),¹⁸ αυτή η αβίαστη δήλωση πίστης στο πρόχειρο που έχει γίνει συνηθισμένο, φαίνεται πως ξεγέλασε κάπως τους εθνομεθοδολόγους που αρκέστηκαν στην επιτυχία του ότι εντόπισαν τη «φυσική στάση» στην πιο σπαρταριστή της μορφή.

Γιατί κατ' επίφαση και μόνο τα άτομα προσυπογράφουν ανεπιφύλακτα σε αυτό που «συνήθως γίνεται», παραπλανητικά διακηρύσσοντας πως ακολουθούν τον «κοινό νου» τους, εφόσον την ίδια

17. A. Cicourel, *The Social Organization of Juvenile Justice*, New York, Wiley, 1968.

18. H. Garfinkel, ό.π., σ. 73-75.

στιγμή ζητούν να αποδώσουν αυτόν τον «κοινό νο» στην άδηλη διάνοια του ανώνυμου υποκειμένου που λανθάνει στον κανόνα. Αν παραδέχονταν και ανακοίνωναν προς τους άλλους —συμπράττοντες ή μη— πως εναντιώθηκαν στην κηδεμονία των κανόνων για χάρη του «πραγματικού» ή για οποιοδήποτε άλλο λόγο, τότε θα είχαμε, αναμφίβολα, μέθοδο ad hoc. Αλλά αυτό δεν συμβαίνει. Όντας σε αλληλόδραση τα άτομα αυτά δικαιολογούν τις πράξεις τους ως εκμαιεύσεις παραλλαγών και διευκρινίσεων του κανόνα τις οποίες οι περιστάσεις με την ακαταστασία τους εμπόδισαν να εμφανιστούν με τη μορφή σαφών οδηγιών. Δηλώνουν πως ακολουθούν τους κανόνες όταν σε όλη τη γραμμή των ενεργειών τους τους αφήνουν κατά μέρος. Έτσι, και η παρατηρημένη ροπή τους να μετατρέπουν τα ετερογενή στοιχεία της εμπειρίας τους σε ομοιογενή εξηγήσιμα σύνολα που μπορούν ως τέτοια να τους βοηθήσουν στις πρακτικές τους επιδιώξεις, μοιάζει με προκάλυμμα πιο πολύ παρά με ανάγκη για «εξηγήσεις», ώστε να αναπτυχθεί εκ του ασφαλούς η πρακτική δράση.

2. Οι πηγές της έντασης

Το ότι τα άτομα στους ορισμούς τους για την κατάσταση και τον εαυτό τους εισάγουν ισχυρισμούς για τη δήθεν αφοσίωσή τους στους κανόνες δεν σημαίνει πως επιδιώκουν να εξαπατήσουν. Απλώς, διαπιστώνουν πως η αλληλόδραση διεξάγεται ευκολότερα όταν καθένας από τους μετέχοντες θεωρεί πως τόσο αυτός όσο και ο άλλος εξακολουθούν να σέβονται κάτι έξω από τον εαυτό τους, πράγμα το οποίο διαβεβαιώνει για την πειθαρχημένη και συνεπώς ελέγξιμη συμπεριφορά τους. Με άλλα λόγια, τα άτομα αποφεύγουν να αναλάβουν τις συνέπειες της απομάκρυνσής τους από τους ισχύοντες κανόνες ανακοινώνοντας προς τους άλλους ότι παραμένουν πιστά σε αυτούς —αν και αρκετά προσεκτικά ώστε να τους προσαρμόζουν στις συγκεκριμένες συνθήκες. Φυσικά, γνωρίζουν πόσο λειψοί είναι οι κανόνες για να τους εξυπηρετήσουν παρ' όλα αυτά, η συνενοχή δεν αναγνωρίζεται από τους ενόχους και η αλληλόδραση εξακολουθεί ακόμη και ανάμεσά τους να αποτελεί αμοιβαία υποβολή ισχυρισμών που, εφόσον γίνουν δεκτοί και από τις δύο πλευρές, καθιστούν περιττό τον έλεγχό τους από την πραγματικότητα.

Μοιραία όμως όλα αυτά δημιουργούν ένταση. Από τη μια εμπεδώνεται μέσα στην πράξη η γνώση ότι οι κανόνες εκκρίπτουν, από

την άλλη ότι είναι αδύνατο να υποστεί κανείς το βάρος της αυτονόμησης του από τους κανόνες. Όσο περισσότερο απομακρύνεται από αυτούς, τόσο μεγαλύτερη γίνεται η έγνοια του να παρουσιαστεί ως εκτελεστής τους, όσο περισσότερο αδιαφορεί, τόσο πιο πολύ χρειάζεται να πείσει για την επαγρύπνησή του. Η ένταση από το σχίσμα αυτό δηλώνεται από την απόπειρά του να περιβάλλει την αυτονόμησή του με το μανδύα μιας νέας πειθαρχίας. Αντί να ανασκοπεί την ερμηνευτική ενέργεια που τον έφερε έξω από τον κανόνα, την αρνείται υποδεικνύοντάς της να επιστρέψει εκεί όπου οι ερμηνείες απαγορεύονται. Μη μπορώντας όμως να την επανεξετάσει στο παλιό της πλαίσιο, κατασκευάζει ένα καινούργιο. Δρα, τότε, μέσα σε νέους κανόνες που απέχουν από τους ελίσημους, αλλά που βιώνονται ως προεκτάσεις τους. Το υποκείμενο αρνήθηκε τη διασπορά των ενεργειών του στο ελεύθερο από τους κανόνες πεδίο και προτίμησε να τις κλείσει και πάλι σε ένα πλαίσιο εντολών στις οποίες δήθεν υπακούει. Βιώνει μια ένταση που πηγάζει από το ότι ούτε στην εφαρμογή των συμβατικών κανόνων ούτε στην εγκατάλειψή τους μπορεί να θεμελιώσει ικανοποιητικά τη δράση του· εισέρχεται στην αλληλόδραση φέροντας εντός του την αντίφαση ανάμεσα στην πειθαρχηση και την αυτονόμησή του.

Όμως η αλληλόδραση δεν αποτελεί το «θέατρο» απλώς της αντίφασης που αφορά στα ξεχωριστά άτομα που μετέχουν σε αυτή. Αποβαίνει καθεαυτή πεδίο αντίφασης, πρόσθετη πηγή έντασης. Γιατί είναι ο άλλος αυτός στον οποίο απευθύνω τους ισχυρισμούς μου ότι τηρώ τους κανόνες, επομένως αυτός είναι αντικειμενικά που με παρατηρεί σαν δύσπιστος κριτής εξουσιοδοτημένος από τους κανόνες να αποφαινεται για τις διαβεβαιώσεις μου σχετικά με το πόσο υπάκουος ήμουν. Και αντίστροφα, εγώ είμαι που θα ελέγξω τη δική του ανυπακοή, αφού εγώ βρίσκομαι σε αλληλόδραση μαζί του. Άρα λειτουργώ ως κανόνας για τον άλλο την ίδια στιγμή που είμαι παραβάτης του για τον εαυτό μου· η ατομική ένταση αυξάνει μέσα στη δι-ατομικότητα.

Από όσα προηγήθηκαν συνάγεται το συμπέρασμα πως στην αλληλόδραση ενυπάρχει μια εστία έντασης που οφείλεται στην άλυτη αντίθεση ανάμεσα στις τάσεις αυτο-προσδιορισμού και ετερο-προσδιορισμού των μετεχόντων. Ιδωμένη από τη σκοπιά του εγκλεισμού της αλληλόδρασης σε κανόνες και τύπους, η αντίθεση αυτή αφορά στο ατομικό-προσωπικό έναντι του γενικού-τυπικού-απρόσωπου. Αυτό φαίνεται αρκετά καθαρά όταν εξετάζουμε την

αλληλόδραση όχι ως σχέση ανάμεσα σε άτομα, αλλά ανάμεσα σε άτομα και άτομα-εκπροσώπους θεσμών.

Ας πάρουμε το ακόλουθο παράδειγμα. Ένα άτομο έρχεται σε μια δημόσια υπηρεσία για να τακτοποιήσει ένα ζήτημά του. Κατευθύνεται στον υπάλληλο που είναι υπεύθυνος για αυτά, και η αλληλόδραση αρχίζει. Η προτιθέμενη λειτουργία της: η διευθέτηση μιας εκκρεμότητας· οι μετέχοντες: ο ιδιώτης και ο δημόσιος υπάλληλος· οι εισαγόμενοι ορισμοί: αυτοί που αναφέρονται στη φύση του ζητήματος, στη σχέση (εξουσίας κτλ.) ανάμεσα στους μετέχοντες, στους εαυτούς των μετεχόντων. Είναι πιο εποικοδομητικό να ξεκινήσουμε με το τελευταίο, τους ορισμούς. Ο ιδιώτης από την πλευρά του ορίζει από την αρχή την κατάσταση με τους όρους του κρίσιμου και του επείγοντος· θέλει να εξυπηρετηθεί αμέσως, αν είναι δυνατόν, και με τον πιο πρόσφορο τρόπο. Ορίζει επίσης τον εαυτό του και σε συνάρτηση με την κατάσταση ως άτομο με δικαιώματα απέναντι στο δημόσιο που η ικανοποίησή τους είναι περίπου ταυτόσημη γι' αυτόν με την προθυμία του να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του· είναι ο νομίμως αιτών. Απέναντί του ο υπάλληλος τείνει λόγω επαγγελματικής αδράνειας να μετριάσει κατ' αρχήν το επείγον του αιτήματος· παραλληλίζει την κατάσταση με πάμπολλες άλλες με τις οποίες καταπιάνεται καθημερινά. Της αφαιρεί την ιδιαιτερότητα, την ισοπεδώνει και θάθελε μια ώρα γρηγορότερα να της βρει μια θέση στο φάκελλό του όπου θα περιμένει τη σειρά της ανάμεσα στις υπόλοιπες. Τον εαυτό του τον έχει ορίσει ως επαγγελματία του δημόσιου· εδώ δεν προβάλλονται δικαιώματα· αλλά και οι υποχρεώσεις μεταμορφώνονται σε εξαγγελία υπευθυνότητας: είναι επαγγελματίας-λειτουργός, συνεπώς «γνωρίζει τις υποχρεώσεις του», θα ενεργήσει όχι τόσο γιατί οφείλει να ενεργήσει, αλλά γιατί από το πόστο του απορρέουν ορισμένες ενέργειες, και αυτές με τη σειρά τους το συσταίνουν ως δημόσιο πόστο.

Θα επαναλάβω ότι η αλληλόδραση λαμβάνει χώρα όταν οι ορισμοί κάθε μέρους αρχίσουν να απορροφούν τους ορισμούς του άλλου έτσι, ώστε να μειωθούν οι αρχικές διαφωνίες και να επέλθει κάποια σύγκλιση. Στην προκειμένη περίπτωση, και υπό τον όρο ότι τα δύο μέρη έχουν πεισθεί —ή υποχρεωθεί σε αυτό— πως το ζήτημα πρέπει να τακτοποιηθεί, δηλαδή η αλληλόδραση να καταλήξει σε πρακτικό αποτέλεσμα, οι ορισμοί του ιδιώτη πρέπει να λάβουν υπόψη τους τους ορισμούς του υπαλλήλου και το αντίστροφο. Αυτό σημαίνει πως ο ιδιώτης πρέπει να δεχθεί να υπαναχωρήσει ως προς το επείγον του αιτήματός του, ενώ ο υπάλληλος να δεχθεί πως θα

ήταν παράλογο ή κατάφωρα άδικο να μεταχειριστεί το αίτημα όπως όλα τα άλλα, πως αυτό διαθέτει, πράγματι, ένα βαθμό επείγοντος, αν και μικρότερον από αυτόν που ο ιδιώτης επιμένει πως έχει. Ωστόσο, αυτό είναι μόνο η κατάληξη, ο τερματισμός μιας αμφίροπτης αντιπαράθεσης και μιας ταραγμένης επικοινωνίας όλο διακοπές και —για χάρη του τελικού σκοπού— επανασυνδέσεις.

Αυτές οι διαταραχές και η ένταση που προκαλούν πηγάζουν από την αντίθεση ανάμεσα στο ατομικό και το γενικό (τυπικό) μέσα στην αλληλόδραση. Ο ιδιώτης βλέπει στον υπάλληλο το τυπικό και θέλει στην αρχή να το βλέπει. Το ότι αυτό το άγνωστο πρόσωπο ανήκει στην τυπική κατηγορία: «δημόσιος υπάλληλος» του εγγυάται πως *ceteris paribus* θα ενεργήσει αποκρινόμενο στο αίτημά του —όχι στον *εαυτό* του που αιτείται, αλλά στο αίτημα ως κέντρισμα που κινητοποιεί αυτόματα σχεδόν την αρμοδιότητά του. Το τυπικό προοιωνίζει ότι το αίτημά του δεν χρειάζεται τίποτα περισσότερο για να γίνει δεκτό από το να υποβληθεί με τον δέοντα τρόπο· η τήρηση της διαδικασίας αρκεί. Παράλληλα όμως, το αίτημα παρουσιάζεται συνοδευμένο από την κατηγορία του επείγοντος· και αυτό είναι πιο δύσκολο να το εντάξει σε διαδικασία τεκμηρίωσης, καταδικασμένο έτσι να φέρει τα ίχνη της ανυπομονησίας του, της υποκειμενικότητάς του. Χάνοντας δε βαθμούς αντικειμενικότητας, απογυμνωμένος από επιχειρήματα, θα θελήσει, αναπόφευκτα, σαν μόνη σωτηρία του να κάνει έκκληση στην υποκειμενικότητα του άλλου, στην «καλή του θέληση». Με αυτόν τον τρόπο, έχει κιόλας ξεχάσει πως αντίκρυ του ορθώνεται το τυπικό, και περιμένει τώρα την ευεργετική εμφάνιση του ατομικού στον υπάλληλο. Από αυτή την προαίρεση της ατομικότητάς του εξαρτάται πια και, παρόλο που θα ήθελε η ατομικότητα αυτή να επενεργήσει με την ευθύτητα του τυπικού (ο υπάλληλος να δει το έκτακτο του αιτήματος σαν να ήταν τακτικό), γνωρίζει πως κάτι τέτοιο είναι ανέφικτο. Γι' αυτό επαφίεται σε αυτό που στην αρχή παραγνώρισε. Κρέμεται από τη διάθεση του άλλου, τους ρυθμούς που τυχάνει να έχει την ώρα εκείνη η εργασία του, τη φευγαλέα συμπάθεια ή αντιπάθεια που θα προκαλέσει στον, κατά τα άλλα, ανώνυμο φορέα του θεσμού. Νά λοιπόν από πού ξεπηδά η ένταση: το άτομο-ιδιώτης δεν είναι σε θέση να γνωρίζει πόσο πρόσωπο και πόσο απρόσωπο είναι στην αλληλόδραση το άλλο υποκείμενο που εκ-προσωπεί το θεσμό.

Η τυπικότητα που χάρισε στον άλλο ο θεσμός άνοιξε αρχικά δρόμο στην αλληλόδραση, στην πορεία όμως αποδείχτηκε πως απαιτούνταν διασαφήσεις, πιθανόν αναθεωρήσεις των εκτιμήσεων.

Το τυπικό άρχισε να λυώνει στην υψηλή θερμοκρασία της κατάστασης και του θυμικού. Ούτε όμως και ο υπάλληλος μένει άρρωτος από την ένταση. Και εκείνος όρισε αρχικά τον ιδιώτη με τους όρους του τυπικού: ήταν ο «πολίτης-σε-συναλλαγή-με-το-κράτος» και το αίτημά του αντίστοιχα τυπικό. Καθώς όμως το ενίσχυσε με τον ισχυρισμό του επείγοντος, το έσπρωξε έξω από το τυπικό και άφησε να φανεί οξυμμένη μια ατομικότητα που αυτός τώρα, αυτός που δεν επιτρέπεται να εκτίθεται στη μεροληψία και το συναισθηματισμό, θα πρέπει να την αποκρούσει ή να της δείξει συγκατάβαση. Επωμίζεται την ατομικότητα του άλλου μέσα σε ένταση. Γιατί αδυνατεί να αποφανθεί για τη γνησιότητά της όντας απέναντί της, ως τυπικός, θεσμοποιημένος αποδέκτης της.

Έρχομαι, τέλος, στο θέμα των συμβόλων. Η συμβολική λειτουργία της γλώσσας αποτελεί μια άλλη πηγή έντασης στην αλληλόδραση που και αυτή προκύπτει από την αντίθεση ανάμεσα στο ατομικό και το γενικό (τυπικό), στο ειδικότερο τώρα επικοινωνιακό επίπεδο. Σημείωσα ήδη ότι τα γλωσσικά σύμβολα παρεμβάλλονται ανάμεσα στους μετέχοντες για να παράσχουν ένα κοινό τόπο αναφοράς απ' όπου αντλούνται κοινά νοήματα.¹⁹ Πάνω στη γλώσσα επέρχεται μια ορισμένη συμφωνία, πράγμα που επιτρέπει στον καθένα από τους συμμετέχοντες να θέσει ως αντικείμενο της σκέψης του τις δικές του σκέψεις και πράξεις.²⁰ Και τούτο γιατί, προβάλλοντάς τες προς τα έξω, παρατηρεί πως τείνουν να γίνουν δεκτές με μια έννοια παραπλήσια προς εκείνη που αυτός τους είχε δώσει, χωρίς παρ' όλα αυτά να μπορεί να πει ακριβώς ποιά ήταν αυτή. Μορφοποιημένες πια, πραγματωμένες στη γλώσσα, ξανάρχονται μπροστά του για να τις κρίνει ως πραγματώσεις του εαυτού του.

Η λειτουργία της γλώσσας στο πλαίσιο αυτό είναι επικοινωνιακή, επιτρέπει δηλαδή τη μεταβίβαση των προθέσεων του ενός μέλους προς το άλλο, και ταυτόχρονα ανακλαστική-επιβεβαιωτική. Εκφέροντας κανείς μια λέξη ή μια πρόταση δοκιμάζει, κατά κάποιον τρόπο, την επικοινωνιακή του πρόθεση πάνω στην επικοινωνιακή δεκτικότητα του ακροατηρίου του. Το να τύχει αποδοχής η εκφορά του σημαίνει πως αυτό που εννοούσε με την εκφορά είναι εκείνο

19. G.H. Mead, *Mind, Self and Society*, Chicago, University of Chicago Press, 1934, σ. 43-9.

20. G.H. Mead, *The Philosophy of the Act*, Chicago, University of Chicago Press, 1968, σ. 428.

που εννοεί ο άλλος ακούγοντάς το. Το νόημα που ήθελε να μεταδώσει αντικειμενοποιείται έτσι μέσα στην πρόσληψή του από τον ακροατή και αυτό έχει ως συνέπεια να το εκλαμβάνει στο εξής ως νόημα που είναι υποχρεωμένος να δίνει κάθε φορά που θα διαλέγει να χρησιμοποιήσει το αντίστοιχο λεκτικό σχήμα. Η γλώσσα ανακαλεί λοιπόν κοινά νοήματα, λειτουργεί συμβολικά.

Είναι γεγονός ότι μια τέτοια περιγραφή της αλληλόδρασης διαμέσου των συμβόλων, ενώ δείχνει πως αρχίζει να συγκροτείται το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα καταστεί δυνατή η διαπραγμάτευση των ορισμών γύρω από τους εαυτούς των μετεχόντων, αφήνει αναπάντητο το ερώτημα για το πόσο ικανοποιητικός είναι για τους μετέχοντες ο ορισμός που τελικά προκύπτει για τους εαυτούς τους ύστερα από τη διαπραγμάτευση. Η γλώσσα έχει κατορθώσει με τα σύμβολά της να φέρει τις εικόνες του εαυτού σε μια αναγκαία συνάφεια νοήματος. Από εκεί και πέρα η κοινωνική ισχύς που διαθέτει κάθε μέρος, οι χειρισμοί των εντυπώσεων, οι υστερόβουλοι ελιγμοί θα κρίνουν την έκβαση της αναμέτρησης. Πώς, όμως, υποδέχονται τα άτομα τους εαυτούς τους όπως επιστρέφουν έπειτα από την αναμέτρηση αυτή; Κατά πόσο τα σύμβολα με την τυπικότητά τους μπορούν να εξασφαλίσουν τη σταθερότητα σε μια αλληλόδραση στην οποία παίρνουν μέρος ζωντανές ατομικότητες;

Η γλώσσα είναι αλήθεια πως παρέχει ένα αρχικό δεσμό συνεννόησης, ένα συμβόλαιο ειλικρίνειας. Σε πρώτη φάση, δεν μπορούμε παρά να πιστέψουμε σε όσα λέγει η γλώσσα, επειδή με τη γλώσσα εξάγεται ένα μέρος του κοινού ιζήματος νοημάτων που κανείς δεν το αμφισβητεί. Ένα παράδειγμα και πάλι δεν θα έβλαπτε. Ακούγοντας την επιφωνηματική έκφραση: «καλωσόρισες» από εκείνον που επισκέπτομαι, έχω αυθόρμητα τη διάθεση να τη λάβω τοις μετρητοίς. Η έκφραση είναι συμβολική, παραπέμπει σε ό,τι λέγεται συνήθως σε αυτές τις περιπτώσεις. Είναι δηλαδή τυπική, δεν θα έπρεπε όμως να σπεύσω να την ερμηνεύσω ως τυπικά ευγενική· ίσως είναι τέτοια, ίσως να μην είναι. Αυτό που την προσδιορίζει είναι ακριβώς το ότι η γλώσσα καλύπτει και τις δύο εκδοχές, συνεπώς προβάλλει αμφίσημη από την ώρα που θα μου γεννηθεί το ενδιαφέρον να μάθω ποιά από τις δύο επικρατεί. Εδώ βρίσκεται και το ευαίσθητο σημείο.

Για να ζητήσω διευκρινήσεις από τη γλώσσα, να τη ρωτήσω δηλαδή αν υπονοεί μια συμβατική εκδήλωση ευγένειας ή μια πηγαία έκφραση χαράς για την άφιξή μου, πρέπει να έχω άρει τον εαυτό μου στο ύψος της ατομικότητάς του, απαιτώντας από τη γλώσσα

στον οικοδεσπότη να μου φερθεί σαν σε άτομο, να γίνει επομένως αυτή ατομική. Είναι μια πράξη από μέρους μου ανάλογη με εκείνη με την οποία το υποκείμενο συνδέει σημασιοδοτώντας το γλωσσικό σημαίνουν με το σημαινόμενο σύμφωνα με την εμπειρία του και τις αξίες που απορρέουν από αυτή. Όλη η ανησυχία μου είναι, πράγματι, για το πώς σημασιολογούμε μέσα σε αυτή τη γλώσσα που με καλωσορίζει. Μόνο που εδώ η αντίσταση σε αυτή την πράξη μου είναι πιο σθεναρή. Το (αιτιολογημένο) σύμβολο είναι πιο στερεό από το (αυθαίρετο) σημείο,²¹ και η εξατομικέυσή του δυσκολότερο να ξεφύγει από το συμβατικό κόσμο της γλώσσας. Για να λάβω κλάντηση στην απορία που με διακατέχει, πρέπει να προκαλέσω στον οικοδεσπότη την αφύπνιση μιας δύναμης ενάντια στην απάθεια της γλώσσας, μιας ένδειξης ενδιαφέροντος που στρέφεται προσωπικά σε μένα, στο δικό μου αποκλειστικό ερχομό. Και αυτή η ένδειξη μόνο από την ομιλία (parole), και αφού ίσως συνδράμουν και τα μη εννοιολογικά εκφραστικά μέσα, μπορεί να εκπορευτεί.

Με την ομιλία του θα απαρνιόταν την τυπικότητα της γλώσσας, μολοντί θα εξακολουθούσε σε αυτήν να ανατρέχει για να συσταθεί και σε αυτήν πάντα θα προσέφευγε για την ανανέωση, αν χρειαζόταν για την επικοινωνία, του λεκτικού της εξοπλισμού. Η ομιλία ως εγχείρημα ατομικό²² θα ανέσυρε από τη γλώσσα το κατάλληλο υλικό για να της δώσει τη χροιά της προσωπικής προς εμένα ομιλίας, για να με πείσει πως είμαι ευπρόσδεκτος όχι όπως ο οποιοσδήποτε επισκέπτης. Φράσεις, επιλεγμένες λέξεις δηλωτικές της φιλικής διάθεσης, ο τόνος ακόμη της ομιλίας και πολλά άλλα μέσα στη διάθεση της επικοινωνιακής του «απόδοσης» (performance)²³ είναι διαθέσιμα για το σκοπό αυτό. Και όμως η έξοδος του από το τυπικό δεν είναι καθόλου εύκολη. Παρόλο που η ομιλία του αποσπάται από τη γλώσσα, με το να δανείζεται τα δικά της όργανα, κάνει αδύνατη την οριστική απελευθέρωσή της από τις συμβάσεις. Η γλώσσα μέσα από την ομιλία του θα συνεχίσει να ομιλεί για λογαριασμό της, δηλαδή συμβατικά, έτσι όπως την καταλαβαίνουν και τη χρησιμοποιούν όλοι. Αυτό θα φαινόταν πολύ καθαρά αν φανταζό-

21. Βλ. F. de Saussure, *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, μτφρ. Φ. Αποστολόπουλου, Αθήνα, Παπαζήσης, 1979, σ. 100-4.

22. *Ibid.*, σ. 43-44.

23. Για την έννοια της «απόδοσης» σε διάκριση από εκείνη της «ικανότητας», βλ. J. Habermas, «What is Universal Pragmatics?» στο *Communication and the Evolution of Society*, London, Heinemann, 1979, σ. 26-27, 32-33.

μασαν τον οικοδεσπότη γεμάτο πραγματική χαρά που θάθελε μάλιστα να τη δείξει με κάθε τρόπο στον επισκέπτη του για τον οποίο πλανιέται ακόμη ψυχρή η πρώτη εντύπωση του επιφωνήματος. Όλες οι φιλοφρονήσεις της ομιλίας θα σκόνταφταν στο σκόπελο αυτού που γενικά δηλώνεται με τη φιλοφρόνηση εκείνη που περνά από το κανάλι της γλώσσας. Θα καθυσύχαζαν ίσως, θα αποκαθιστούσαν την αμφισβητημένη οικειότητα, όχι όμως όσο και όπως θα ήθελε το υποκείμενό τους. Με την ομιλία αυτό κινδυνεύει πάντα να παρεξηγηθεί εξαιτίας της συμβατικής γλώσσας με την οποία αναγκαστικά την επενδύει, με τη σιωπή δεν επικοινωνεί καθόλου. Όμως αν τα γλωσσικά σύμβολα με τα οποία λύνει τη σιωπή του εγγυώνται την επικοινωνία, δεν μπορούν να εγγυηθούν και την αμφίδρομη κατανόηση.

Η ένταση ανάβλυσε από τη στιγμή που τα αποτελέσματά της μέσω κανόνων και τύπων αλληλόδρασης, που ήταν οι συμφωνημένοι ορισμοί του εαυτού των ατόμων, αποδείχτηκαν φραγμοί για την πρόοδο της αλληλόδρασης. Η συναίνεση δεν μπορεί να αποτελεί την πεμπτουσία της κοινωνικής αλληλόδρασης ενόσω οι μετέχοντες αποτιμούν μέσα στην εμπειρία τους τη συναίνεση αυτή ως προς τις επιπτώσεις που έχει πάνω τους ξεχωριστά, καθώς και στη μεταξύ τους σχέση.